

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه باقر العلوم (علیه السلام)

دانشگاه باقر العلوم علیه السلام

دانشکده:

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته: تاریخ اسلام

سیاست های خلافت اموی در برگزاری حج

استاد راهنما:

دکتر سید حسین فلاح زاده

استاد مشاور:

دکتر حسین ایزدی

نگارش:

احمد عالمی فرد

دانشگاه باقر العلوم (علیه السلام)

دانشگاه باقر العلوم علیه السلام

دانشکده:

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته: تاریخ اسلام

سیاست‌های خلافت اموی در برگزاری حج

استاد راهنما:

دکتر سید حسین فلاح زاده

استاد مشاور:

دکتر حسین ایزدی

نگارش:

احمد عالمی فرد

تقديم

تشر و قدردانی

چکیده

پژوهش حاضر، با ارائه چهار فصل، در صدد پاسخ به چگونگی رویکرد و سیاست دولتمردان اموی در مواجهه با حج می‌باشد که در فصل اول اهمیت حج به عنوان یکی از شعائر الهی در ادوار تاریخی، عصر نبوی(ص) و خلفا، از سه منظر قرآن، روایت و تاریخ مطرح و مشخص شد که حج علاوه بر اهمیت و جایگاه رفیعش، از ارکان دین، جامع اعمال عبادی و مظهر اصول اعتقادی است که از جمله رسالت مهمه اش، زعامت امت به رهبری ولایت می‌باشد. در فصل دوم، رساله حاضر در صدد معرفی امویان، از بُعد تشکیلاتی و سیاست های کلی نظام، با تکیه بر مذهب اعتقادی ایشان و چگونگی تسری و اشاعه آن در برخورد با مفاهیم و ارزش های دینی و شعائر بلند اسلامی از جمله حج می‌باشد. فصل سوم نیز، با بازگویی گزارش های تاریخی از رخدادها و حوادث داخلی و خارجی که از لوازم و اقتضائات حاکم بر هر حکومت می‌باشد، در مقام بیان توجهات خاص حکام اموی به مقوله حج و استمرار حضور در این فضای سراسر عبادی و سیاسی، در راستای هویت و مشروعیت بخشی به حکومت، می‌باشد. فصل چهارم با اتکاء بر نظریه ماکس وبر، با بیان دو مرحله قبل و بعد از دستیابی به قدرت، به اهمیت حج و نحوه تأثیر گذاری آن، در ثبات و تحکیم قدرت حاکم پرداخته و در ادامه به این نتیجه می‌رسد که امویان با بهره مندی از مذهب عثمانی و ترویج آن، از طریق عقیده به جبر در مرحله ثبوت، و با استفاده از مفاهیم دینی و تلقی ابزار انگارانه از آن و همچنین اعمال سیاست های مزورانه در بُعد اصلاح، توسعه و عمران، به ویژه در امکان مقدسه مربوط به حج، در مرحله اثبات؛ به تثبیت و تحکیم قدرت در لوای مشروعیت، دست یازیدند که این مشروعیت حاصله، با تهی شدن مفاهیم اسلامی از اسلامیت و بروز نارضایتی عمومی، دچار بحران گردید. تحقیق حاضر به روش توصیفی - تحلیلی و با تکیه بر تحقیق کتابخانه ای و استفاده از منابع اصیل تاریخی صورت گرفته است.

واژه های کلیدی: اهمیت حج، امویان، سیاست مذهبی، مشروعیت بخشی، دین ابزاری.

فهرست منابع

۱. طرح تفصیلی پژوهش .....
۲. بیان مسئله: .....
- ۲-۱. علت انتخاب موضوع، اهمیت و فائده‌ی آن: .....
- ۳-۱. سابقه پژوهش: .....
- ۴-۱. سوال اصلی پژوهش: .....
- ۵-۱. فرضیه پژوهش: .....
- ۶-۱. مفاهیم و متغیرها: .....
- ۶-۱-۱ مفاهیم: .....
- ۶-۱-۱-۱ سیاست: .....
- ۶-۱-۲-۱. خلافت امویان: .....
- ۶-۱-۲-۱. متغیر مستقل: .....
- ۶-۱-۲-۲-۱. متغیر وابسته: .....
- ۷-۱. سوالات فرعی پژوهش: .....
- ۸-۱. پیش فرضهای پژوهش: .....
- ۹-۱. اهداف پژوهش: .....
- ۱۰-۱. روش پژوهش: .....
- ۱۱-۱. روش گردآوری اطلاعات و داده‌ها: .....
- ۱۲-۱. روش تجزیه و تحلیل اطلاعات و داده‌ها: .....
- ۱۳-۱. سازمان دهی پژوهش: .....

فصل اول: جایگاه حج در اسلام و عصر نبوی؛ حج گزارى خلفا..... ۱

۱. پیشینه حج : ۲

۱-۱. حج در نزد اعراب و ادیان قبل از اسلام: ۳

۲. جایگاه حج در اسلام: ۸

۱-۲. حج از منظر قرآن: ۹

۱-۱-۲. آیات موضوعی مربوط به حج: ۱۰

۲-۱-۲. اهمیت حج: ۱۱

۱-۲-۱-۲. حج میثاقی الهی، پیمانی بین المللی: ۱۱

۲-۱-۲-۲. جامعیت و گستردگی ابعاد حج: که ۱۲

۲-۱-۲-۳. حج و امنیت: ۱۳

۲-۱-۲-۴. برخورداری قاطبه مسلمین از منافع حج: ۱۳

۲-۱-۲-۵. شرافت حج و مکه: ۱۴

۲-۱-۲-۶. حج تجلی اصول: ۱۴

۲-۱-۲-۷. حج، نماد بیزاری از مشرکین: ۱۶

۲-۱-۲-۸. حج، بیعت با ولایت: ۱۷

۲-۲. اهمیت و جایگاه حج از منظر روایی: ۲۰

۳-۲. حج از منظر فقه ۲۱

۱-۳-۲. حج تمتع: ۲۲

۲-۳-۲. حج قرآن و افراد: ۲۲

۳-۳-۲. عمره مفرده: ۲۳

۳. حج در عصر نبوی(ص): ۲۵

۱-۳. جنبه نظری: ۲۸

۲-۳. سیره عملی : ۲۹

۱-۲-۳. سیره تبلیغی پیامبر(ص) در حج: ۲۹

۱-۱-۲-۳. ابزار تبلیغ: ۳۰

۴. حج گزارى خلفا: ۳۱

۱-۴. حج گزارى ابوبکر: ۳۱

۲-۴. حج گزارى عمر: ۳۳

- ۳-۴. حج گزارى عثمان: ۳۵
- ۴-۴. حج گزارى علي(ع): ۳۷
- جمع بندي: ۳۹

فصل دوم: خلافت اموي (سياست ها ، تشکيلات) ۴۰

۱. خليفه: ۴۱

- ۱-۱. پيشينه و معرفي اجمالي حكام اموي ۴۱
- ۲-۱. سياست هاي كلي اموي با تاكيد بر سياست مذهبي: ۴۵
- ۱-۲-۱. خلافت و امارت: ۴۵
- ۱-۲-۱-۱. تغيير ماهوي خلافت: ۴۵
- ۲-۱-۲-۱. عرب گرايي: ۴۶
- ۳-۱-۲-۱. توارث و بيعت ۴۷
- ۲-۲-۱. سياست مذهبي: ۴۸
- ۱-۲-۲-۱. جبر گرايي: ۵۱
- ۲-۲-۲-۱. تغيير غايي حكومت ديني: ۵۸
- ۳-۲-۲-۱. إمحاء سيره نبوي: ۵۹

۲. تشکيلات اداري (سفياي - مرواني): ۶۱

- ۱-۲. نهاد مالي اموي: ۶۱
- ۲-۲. نهاد اداري اموي: ۶۳
- ۱-۲-۲. دواوين: ۶۳
- ۲-۲-۲. سازمان آيين دادرسي يا قضا: ۶۴
- ۳-۲. نهاد نظامي اموي(نقش سپاه): ۶۵
- جمع بندي: ۶۸

فصل سوم: حج گزارى امويان(خلفا، اميران) ۷۰

۱. حج گزارى معاويه بن ابى سفیان و امیران: ۷۲
۲. حج گزارى یزید بن معاويه و امیران: ۷۸
۳. حج گزارى مروان بن حکم و امیران: ۸۲
۴. حج گزارى عبدالملک بن مروان و امیران: ۸۴
۵. حج گزارى ولید بن عبدالملک بن مروان و امیران: ۹۴
۶. حج گزارى هشام بن عبدالملک و امیران: ۹۸
۷. خلفا و امراى حج گزار در عصر اموى: ۱۰۱
- جمع بندي: ۱۰۶

فصل چهارم: سياست و رويکرد امويان در برگزارى حج ۱۰۷

۱. گفتار اول: رويکرد و سياست امويان به حج در مراحل مختلف حكومتي ۱۰۸
  - ۱-۱. مرحله شكل گيرى قدرت: ۱۰۸
  - ۱-۱-۱. استفاده از حج و امكنه مقدس دينى (مكه و مدينه): ۱۱۲
  - ۲-۱. مرحله تثبيت قدرت ۱۱۴
  - ۱-۲-۱. بهره گيرى از علما: ۱۱۵
  - ۲-۲-۱. تظاهر به شعائر و مظاهر دينى: ۱۱۷
  - ۱-۲-۲-۱. آموزش: ۱۱۷
  - ۲-۲-۲-۱. مسجد: ۱۲۲
  - ۳-۲-۲-۱. خطبه: ۱۳۰
  - ۳-۲-۱. توجه به توسعه و عمران: ۱۳۴
  - ۱-۳-۲-۱. ايجاد و اصلاح راههاى ارتباطى: ۱۳۵
  - ۲-۳-۲-۱. تأمين آب شرب زائران حرمين: ۱۳۹
  - ۳-۳-۲-۱. توسعه كشاورزى و آبيارى: ۱۴۱
  - ۴-۳-۲-۱. احداث و توسعه مساجد: ۱۵۰
  - ۴-۲-۱. توجه ويژه به مكه با محوريت حج: ۱۵۷

۱-۲-۴-۱. وظایف امرای حج : ۱۶۳

۲. گفتار دوم : بحرانهایی مشروعیت اموی و ارتباط آن با حج ۱۶۶

۱-۲. عدم توجه به ارزشهای حاکم بر جامعه: ۱۶۶

۱-۱-۲. عدم رعایت حرمت حرم: ۱۶۷

۲-۱-۲. نهضت و شهادت حسین بن علی(ع): ۱۶۹

۳-۱-۲. قتل عام مردم مدینه و تخریب کعبه: ۱۷۱

۲-۲. تعیین والیان و امرای نالایق برای مکه و حج : ۱۷۴

نتیجه گیری ۱۸۰

فهرست منابع و مآخذ ۱۸۶

الف) منابع فارسی: ۱۸۷

ج) مقالات : ۱۹۰

ب) منابع عربی: ۱۹۱

طرح تفصیلی پژوهش

۱. بیان مسئله :

باتوجه به زمامداری حکومت اسلامی توسط امویان که پس از دوره کوتاهی از زمان پیامبر(ص) آغاز و تا سال ۱۳۲ق ادامه داشت وبا عنایت به این که حج یکی از ارکان عبادی، سیاسی دین اسلام و مورد اهتمام نبی مکرم(ص) و خلفای بعد از ایشان بوده، ما در این تحقیق در صدد بررسی چگونگی رویکرد بنی امیه (سفیانی- مروانی) به حج(این کنگره سیاسی، عبادی) و میزان تأثیر گذاری آن در تحکیم قدرت و مشروعیت حکومت امویان هستیم.

۱-۲. علت انتخاب موضوع، اهمیت و فائده‌ی آن:

با توجه به اهمیت حج در اسلام وجایگاه آن در تأمین مشروعیت حاکمان، نحوه استفاده حکومتی که با گونه‌ای متفاوت از روشهای پیشین دستیابی به مسند خلافت(اجماع اهل حل و عقد، استخلاف و شورا) به حکومت رسید مسأله‌ای قابل توجه می نماید.

۱-۳. سابقه پژوهش:

حج گزاری امویان از جمله موضوعاتی است که طی تحقیقات به عمل آمده، سابقه‌ای از آن در دست نیست اگر چه در خصوص هریک به تنهایی تحقیقات و پژوهشهای فراوانی

صورت گرفته است . در مورد مکه و حج و اهمیت آن، کتب زیاد و مقالات فراوانی و حتی نرم‌افزاری به نام کتابخانه جامع حج در دسترس می باشد که در جای خود کاری بس ارزشمند به شمار می رود. امویان نیز با توجه به موضوع آن از جمله مواردی است که تحقیقات ژرف و زیادی را در بردارد که جهت عدم اطاله مطلب نیاز به ذکر نام آنها نیست ولی در خصوص حج و امویان طبق استقصاء حاصل شده تحقیقات علیحده ای یافت نشد.

۴-۱. سوال اصلی پژوهش:

رویکرد و سیاست های حکومت اموی در تعامل با حج چگونه بوده است؟

۵-۱. فرضیه پژوهش:

رویکرد امویان به حج، سیاستی در راستای تحکیم قدرت دولت اموی بوده است.

سیاست امویان به حج، ابزاری بوده و از آن در جهت مشروعیت یابی، بهره می بردند.

۶-۱. مفاهیم و متغیرها:

۶-۱-۱- مفاهیم:

۶-۱-۱-۱. سیاست : سیاست در معنای خاص همان هنر راهبری یک دولت و در معنای

عام، هر نوع روش اداره یا بهبود امور شخصی یا اجتماعی است^۱. برای سیاست دو تعریف

دیگر نیز مطرح است، سیاست به مفهوم عام که عبارت است از هر گونه تصمیم گیری، خط

مشی، طرح و برنامه داشتن برای اداره یا به‌کرد امور اجتماعی و فردی و هدایت آنان به سوی

اهداف از پیش تعیین شده^۲ و دیگر سیاست به معنا و مفهوم خاص که عبارت است از تدبیر و

---

۱. علی آقابخشی و مینو افشاری راد، فرهنگ علوم سیاسی، نشر چاپار، تهران، ۱۳۸۳

۲. اسماعیل داراب کلایی، نگرشی بر فلسفه ی سیاسی اسلام، بوستان کتاب، قم، ۱۳۸۰، ص ۱۹

چاره جویی در اداره ی کشور، برای حفظ حاکمیت در دو مرحله ی امنیت داخلی و استقلال خارجی^۱ که این معنا و مفهوم از سیاست به معنای سیاست مدن در اندیشه ی فیلسوفان پیشین نیز به کار رفته است.

۱-۶-۲. **خلافت امویان:** خلافت و یا حکومت اموی متشکل از دو دسته حکام سفیانی،

مروانی است که به عنوان یکی از دو شاخه بزرگ قبیله قریش به شمار می آید. حکومت دسته اول معروف به سفیانی از سال ۴۱ق با معاویه بن ابی سفیان آغاز که تا سال ۶۰ق و حکومت مروانی که از دسته دیگر بودند از سال ۶۰ تا سال ۱۳۲ هج بر سراسر جهان اسلام و از ۱۳۸ق تا ۴۲۲ق بر اندلس اسپانیا به طول انجامید.

۱-۶-۳. **تعریف لغوی مشروعیت:** مشروعیت در لغت از ماده (ش ر ع) به معنای راه

روشن و درست گرفته شده است. شریعت: راه آشکار خداوند بر بندگان و راه روشن و خاص خداوند را گویند. مشروعیت در فارسی مصدر صناعی و از کلمه «مشروع» گرفته شده است؛ مشروع یعنی آنچه مطابق شرع و موافق آن باشد. و مشروعه به حکومتی اطلاق می شود که با قوانین شرعی انطباق داشته باشد.^۲

۱-۶-۴. **تعریف اصطلاحی مشروعیت:** «یکی و یگانگی چگونگی به قدرت رسیدن

رهبران جامعه با نظریه و باورهای همگان یا اکثریت مردم جامعه در یک زمان و مکان معین، و

---

۱. همان، ص ۱۱

۲. محمد معین، فرهنگ فارسی، ج ۳، ص ۴۱۴۴.

نتیجه این باور پذیرش حق فرمان دادن برای رهبران و وظیفه فرمان بردن برای اعضای جامعه

یا شهروندان است»^۱.

۱-۶-۲. متغیرها:

۱-۶-۲-۱. متغیر مستقل:

تحکیم قدرت و مشروعیت یابی

۱-۶-۲-۲. متغیر وابسته:

اتخاذ سیاستهای خاص مربوط به حج

۱-۷-۲. سوالات فرعی پژوهش:

۱-۷-۱. جایگاه حج در اسلام و حج گزاری پیامبر و خلفای سه گانه و علی(ع) چگونه

بوده است؟

۱-۷-۲. خلافت اموی به لحاظ سیاست و تشکیلات، دارای چه ویژگی ها و مشخصاتی

بوده است؟

۱-۷-۳. آیا خلفا و امرای اموی به حج اقدام می کردند؟

۱-۷-۴. امویان چه سیاست و رویکردی به حج داشته اند؟

۱-۸. پیش فرضهای پژوهش:

حکومت امویان از سال ۴۰ تا سال ۱۳۲ق به طول انجامید.

---

۱. عبد الحمید ابوالحمد، مبانی علم سیاست، انتشارات توس، تهران، ۱۳۶۸، ج ۴، ص ۲۴۵.

مراسم حج در میان مسلمین دارای اهمیتی ویژه بوده و هر ساله نیز برگزار می شده است.

۹-۱. اهداف پژوهش:

- تحلیل رویکرد امویان به فریضه مهم حج، هدف نهایی تحقیق حاضر می باشد.
- بیان اهمیت حج و چگونگی تعامل آن با قدرت، از دیگر اهداف این تحقیق می باشد.

۱۰-۱. روش پژوهش:

تاریخی - تحلیلی

۱۱-۱. روش گردآوری اطلاعات و داده ها:

کتابخانه ای - اسنادی

۱۲-۱. روش تجزیه و تحلیل اطلاعات و داده ها:

در پژوهش حاضر ما سیاست و رویکرد امویان را به حج در جهت مشروعیت یابی، در چارچوب نظریه منشأ مشروعیت ماکس وبر بررسی خواهیم کرد. وبر در نظریه معروف خود منشأ مشروعیتها را به سه گروه تقسیم می کند:

۱. کاریزما (سیادت کاریزمایی): مبتنی بر فرمانبرداری غیر عادی و استثنایی از یک فرد بخاطر تقدس، قهرمانی و یا الگو بودنش.

۲. سنت: مبتنی بر اعتقاد متداول به تقدس سنت های قدیم و مشروعیت اشخاص مجاز به اعمال سیادت، مانند نظام خلافت.

۳. عقلانیت قانونی: مبتنی بر اعتقاد به قانونی بودن مقررات موجود و حق اعمال سیادت

کسانی است که مقررات مزبور، آنها را برای اعمال سیادت فرا خوانده است.^۱

با این که شکل گیری امویان بر پایه سنت استوار نبود و با فتح و غلبه خلافت را به دست گرفتند در مرحله کارآمدی به مبانی سنتی متوسل شدند که در اندیشه وبر، سیادت سنتی نامیده می‌شود. در اینگونه نظام‌ها، حکام بر پایه قواعد سنتی نصب و از آنان پیروی می‌شود. اطاعت و پیروی در این نوع سیادت، مبتنی بر وفاداری شخصی است و حاکم مافوق نیست، بلکه سرور شخصی است. در نتیجه زیردستان احباب و رعایا هستند. فرامین شخصی در سیادت سنتی از دو طریق مشروع می‌شود: سنت که جنبه محتوایی دارد؛ میل و اختیار که مرز آن را سنت تعیین می‌کند. از «پیر سالاری» و «پاتریمونالیسم اولیه» یا «پدر سالاری»
□□□□□□□□□□ می‌توان به عنوان انواع اولیه سیادت سنتی نام برد.^۲

با گذار از اشکال اولیه سیادت سنتی، سیادت «پاتریمونالی» در شکل ارتباط ارباب و رعایا تکوین می‌یابد که در شکل جدید،^۳ در صورت قدرت یافتن فوق‌العاده سرور به «سلطانیسم» گرایش می‌یابد. به گونه ای که همه چیز در تصاحب سلطان و قابل توارث می‌باشد. در واقع سلطانیسم یا اقتدار سلطانی، وجه افراطی پاتریمونالیسم است که از آن به نوپاتریمونالیسم تعبیر شده است.

از دیدگاه وبر، بطور کلی دولت پاتریمونالی یا به الگوی کلیشه‌ای گرایش دارد، یا به

---

۱. عباس زارع، مبانی مشروعیت و قدرت در جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۵ - ۱۳۵۷ مؤسسه فرهنگ و دانش، تهران، ۱۳۸۰، ص ۳۶.

۲. ماکس وبر، اقتصاد و جامعه، ترجمه عباس منوچهری و دیگران، چاپ اول، انتشارات مولی، تهران، ۱۳۷۴، ص ۳۸۱.

۳. عباس زارع، همان کتاب، ص ۴۶.